

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Hamidulla Dadaboyev

O‘ZBEK TERMINOLOGIYASI

Toshkent – 2019

Mazkur o‘quv qo‘llanma “O‘zbek terminologiyasi” fanining mazmun-mohiyatini yoritish maqsadida tuzilgan bo‘lib, u o‘zbek tili terminlar tizimi, taraqqiyot bosqichlari va hozirgi takomillashish davridagi fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari haqidagi ma‘lumotlarni o‘zida jamlagan. Qo‘llanma terminologiyaga oid adabiyotlar, lug‘atlar va o‘zbek adabiy tili rivojlanish dinamikasini o‘zida mujassam etgan ilmiy, tarixiy va badiiy asarlarda qayd etilgan ashyoviy materiallar bazasida tuzilgan bo‘lib, fanning asosiy masalalarini qamrab olgan.

O‘quv qo‘llanma matni O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining “Lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek tilidagi o‘quv adabiyotlarini yaratish to‘g‘risida”gi 2004 yil 23 yanvar 20-sonli buyrug‘iga asosan tayyorlandi.

O‘quv qo‘llanma talabalar, katta ilmiy xodim-izlanuvchilar va o‘zbek tili terminologiyasi bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir:

filologiya fanlari doktori,
professor Sh.Sirojiddinov

Taqrizchilar:

filologiya
fanlari doktori,
professor A.
Mamatov

filologiya
fanlari doktori
B.Abdushukurov

O‘quv qo‘llanma Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti kengashining 2019 yil _____dagi ___-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish” va “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”dan kelib chiqqan holda o‘zbek terminologiyasi sohasining predmeti, maqsadi va vazifasini yoritish, fan doirasida o‘rganiladigan bosh masalalarning mazmun-mundarijasini belgilash, talabalarda terminologiyaning maxsus ilmiy-texnikaviy ma’nomlarni ifodalovchi termin yoki so‘z birikmalari tizimi, uning muayyan adabiy til so‘z boyligida albatta mavjudligi, leksikaning ajralmas bir qismi ekanligi, terminlar bilan leksika orasida farq borligi xususida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish, terminlar shakllanishida intralingvistik va ekstralingvistik omillarning roli, terminlarning struktur-grammatik qurilishi qatlamlari, hosil bo‘lish yo‘llari, terminlar tarkibidagi leksik-semantik jarayonlar, terminlarni tartibga solish, muvofiqlashtirish, terminologik tadqiqotlar, terminologik lug‘atlar borasida ma’lumot berish muhim vazifalardan hisoblanadi.

Fanning maqsad va vazifalari. “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmonda ta’kidlanganidek: “Eng avvalo, ona tilimizning qo‘llanish doirasini kengaytirish, uning tarixiy ildizlarini chuqur o‘rganish va ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish bugungi kunda o‘ta dolzarb masalaga aylanmoqda. Bu haqda gapirganda, birinchi navbatda, fundamental fanlar, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, sanoat, bank-moliya tizimi, yurisprudensiya, diplomatiya, harbiy ish va shu kabi o‘ta muhim tarmoqlarda o‘zbek tili o‘zining haqiqiy o‘rnini egallashiga erishish, shu maqsadda zamonaviy darsliklar, etimologik va qiyosiy lug‘atlar yaratish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish oldimizda muhim vazifa bo‘lib turganini qayd etish lozim”. Mazkur vazifalardan kelib chiqqan holda fanni o‘qitishning maqsadi terminologiya sohasining predmeti, obykti va vazifalarini yoritish, fan doirasida o‘rganiladigan asosiy masalalarning mazmun-mundarijasini belgilash, o‘zbek terminologiyasining shakllanish va taraqqiyot bosqichlari, qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o‘zbek adabiy tili, hozirgi o‘zbek adabiy tili va mustaqillik davri o‘zbek tili terminologiyasining shakllanish va rivojlanishiga to‘rtki bo‘lgan ijtimoiy shart-sharoit va omillar, terminlar sistemasining taraqqiy etishida o‘zbek tili qatori boshqa tillarning salmoqli o‘rni, terminlarning yasaliq qoliplari, terminologik izlanishlar, istiqloq yillari o‘zbek terminologiyasida yuz bergan jarayonlar haqida ma’lumot bеришдан иборат.

Fanni o‘qitishda “O‘zbek terminologiyasi” fanining vujudga kelishi va rivojlanishi bo‘yicha bilimlarni o‘zlashtirish va mustahkamlash, talabalarda o‘zbek terminologiyasi bo‘yicha boshlang‘ich bilim ko‘nikmalarini hosil qilish, jamiyatda ro‘y beradigan har qanday o‘zgarishlarning

terminologiyada yaqqol ifodasini topishi, o'zbek terminologiyasi sistemasining dastlab qadimgi turkiy til bitiklarida ko'zga tashlanishi, uning eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tilida miqdor va sifat jihatdan o'sib borishi, hozirgi o'zbek adabiy tilida tub o'zgarishlarga uchragani, uning sof turkiy (o'zbekcha) hamda o'zlashma qatlamlardan iboratligi, terminlarning struktur-grammatik qurilishi haqida bilim berish singari vazifalarni amalga oshirish nazarda tutiladi.

Ushbu qo'llanma terminologiya sohasida nafaqat respublika, balki chet el tilshunoslari tomonidan yaratilgan lug'atlar, monografiyalar, qo'llanmalar, yoqlangan dissertatsiyalar asosida tayyorlangan bo'lib, terminshunoslikka oid bilim, xususiyat va ko'nikmalarni egallashga qaratilgan. Mavzularni xronologik izchillik va tartib bilan joylashtirishda talabalarning malakasi hamda fikrlash qobiliyatlari e'tiborga olingan.

Qo'llanmada berilgan savol va topshiriqlar, testlar mavzularni interfaol metodlar hamda innovatsion texnologiyalar yordamida mustahkamlash uchun mo'ljallangan.

Birinchi mavzu: Termin va terminologiya

Reja:

1. Termin va terminologiya.
2. Termin va nomenklatura.
3. Termin soʻzining interpretatsiyasi.

Asosiy tushunchalar: *terminologiya, termin, notermin, terminologik leksika, terminologik maydon, umumadabiy til, terminlar sistemasi, fan tili, texnika terminlari, taʼrif, nomenklatura, nomenlar, ilmiy nomenlar, savdo-sotiq nomenlari, kodlash, indeksatsiya.*

Hozirgi oʻzbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida oʻrin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. Terminologiyaning til lugʻat tarkibidagi roli haqida ikki dunyoqarash mavjud. Birinchi gʻoyaga koʻra, terminologiya adabiy til leksikasining mustaqil qatlami tarzida eʼtirof etilsa, ikkinchi taʼlimotga muvofiq u adabiy til soʻz boyligi tarkibidan ajratiladi, “alohida turuvchi” obekt tarzida baholanadi va nutqning turlari (sheva, jargon, jonli soʻzlashuv)ga tenglashtiriladi.

V.P.Danilenkoning taʼkidlashicha, terminologiya deganda umumadabiy tilning mustaqil funksional turi, yaʼni anʼanaviy fan tili (fan, ilm yoki texnika tili) nazarda tutiladi (Danilenko 1977;8). Fan tili umumadabiy tilning funksional sistemalaridan biri sifatida jonli soʻzlashuv tili va badiiy adabiyot tili tushunchalari bilan bir qatorda turadi.

Fan tili millatning umumadabiy tili asosida shakllanadi va rivojlanadi. Shu bois fan, ilm tili poydevorini umumadabiy tilning leksikasi, soʻz yasalishi va grammatikasi tashkil qiladi.

X.Xyuellning qayd etishiga koʻra, terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qoʻllanadigan soʻzlar yigʻindisidir. Biz terminlar maʼnosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalarni ham qayd etamiz (Whewell 1967).

Termin soʻzini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunos(logik)lar uchun termin-aniq obektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yigʻindisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi soʻz hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan soʻz termin boʻlishi mumkin.

Fan va texnikada termin-sunʼiy oʻylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus soʻz sanaladi. Bunday soʻzlarning qoʻllanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi. Umumtil terminlaridan farqli oʻlaroq, ilm-fan, texnikaga xos terminlar iyerarxik birliklar sifatida terminologik sistemalariga birlashadi, ular oʻz maʼnolariga faqat ayni sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik maydon mos keladi.

Fandagi har qanday rivojlanish, taraqqiyot ilmiy terminlarning yuzaga chiqishi yoki oydinlashishidan darak beradi.